

Херцеговачка трговина са Дубровником почетком 18 века

У првој половини 18 века Дубровник више није био град чији су трговци извозили левантиску робу са Балкана а тамо слали западне производе. Он је постао пре свега извозна лука за турске трговце, међу којима су главну улогу играли Босанци и Херцеговци. Дубровник је водио жестоку борбу да задржи положај привилегисане, једине експортне луке између Драча и Сплита и истовремено да се трговцима смање нове царине које су непрестано нишале на турским путевима ка Дубровнику. Због суседства одржавала је влада добре односе са херцеговачким властима. Херцеговачки трговци су долазили нарочито из Мостара и Требиња. Доносили су коже, восак, вуну и разне оријенталне занатске прерађевине из својих вароши. Они су одлазили и у Египат (преко Дубровника) да доносе платно, шећер, лан, кафу (овде посебно одређена). Ишли су са својом робом у Анкону, Венецију, Синигаљу, а многи су полазили и у Подунавље и у аустриске области. Ова ширина у пословању означава брзи успон херцеговачке трговине у 18 веку.

Херцеговина је у рату крајем 17 столећа доживела велике поремећаје. И рат са Венецијом 1715 изазвао је разарања и прекиде комуникација. Турска Херцеговина је изгубила неколико градова и лука, а морала је сада да ствара утврђења и нове центре. Наместо изгубљеног Херцеговог изграђивало се Требиње. Подизање тамошњег града Бањвира убрзало је и ширење саме требињске вароши. Појачани су и други градови: Никшић је дограђиван 1701-2 и 1705 (за само насеље су Дубровчани 1712 говорили „нова варош Никшићи“). Клобук је појачан 1713. За ове тврђаве су бегови и паше стално позивали раднике из Дубровника, а тамошњи сенат им је мајсторе зидаре и црепаре заиста и слао. Василије Бркић је касније за Требиње, Никшић, Столац и друге градове бележио да су подигнути због непокорне раје. Заиста је подигнут и низ других утврђења и кула (са тиме се почело већ од половине 17 века); сем тога, новим паланкама је опасана Црна Гора са свих страна.

У свим тим утврђењима и касабанама било је пуно паша, капетана, јаничара-баша и свакаквих војних лица. Ови људи

уз брзо нарасли број осталих варошана, претстављали су знатну снагу и у трговини и могли су врло активно наступати на приморју. Аустриски извештаји овога доба бележе за Мостар да је велико муслиманско насеље које има и четири хришћанске улице, да Столац има 65, Клобук 52 муслиманске куће, Фоча 560 кућа обе вере. Никшић 560 кућа и јаку арнаутску посаду, а Требиње целих 1600 кућа.

Херцеговина је у 18 веку навелико трговала са Дубровником. Она је тамо слала своје производе и набављала разну робу. Током свога рада херцеговачки трговци су правили све веће послове, одлазили у далеке крајеве Турског Царства, у Румелију, Египат, исто као и у Далмацију, па и даље. Дубровачка лука је за њих имала прворазредну важност и трговина Херцеговине са Дубровником имала је велики значај за ове крајеве.

Иако је велики део Херцеговине ишао на дубровачку луку и у граду госпара имао бродова, кредита, меница, велики избор робе и све трговачке погодности, ипак је у ово доба постојала јака тежња за отварањем нових лука, поред дубровачке, тј. за разбијањем старог дубровачког монопола који је постао анахронизам пропадањем саме дубровачке трговине. У исто време свака је власт у земљи настојала да повећа и измисли нове намете за стране и домаће трговце који су полазили ка дубровачком приморју.

Да би спречили отварање конкурентских нових лука и срушили нове турске намете на турске (хришћанске и муслиманске) трговце који су стизали у Дубровник, имали су госпари непрестано, током целог 18 века, сталних веза са свим пашама, беговима и капетанима који су имали гледати да све буде по вољи „господе дубровачке“.

Марин Кабога тражио је 1701 од херцеговачког бега да трговци из Гацка, Стоца и Драчева одлазе са робом само у Дубровник, да се остале нове луке затворе и да се укину нове царине.¹ Сенатори су успели да затворе луку у Херцеговном, али су и 1704 и 1706 морали давати паре да се то одржи, исто као и 1708. Стално су отваране нове луке: Х. Нови, Рисан, Почитељ, Габела-Читлук, Омиш, Макарска. Посланици су се свуда жалили и 1712 и 1719. Херцегови за њих је претстављао највећу опасност. Поклисари су умели пуштати и лажне сузе при помену овога града пред Турчином. А турске су власти примале паре и изјаве пријатељства, издавале забране и после кратког времена затварале очи када су трговци одлазили у нове луке. Млечани су често преговарали, доста успешно, да се коначно

¹ Споменик 34,205. Ј. Радонић, Дубровачка акта и повеље IV—2, Београд, 1942/611.

отворе ове луке, јер су се налазиле на њиховој територији. Са ужасом су слушали сенатори да Буровићи из Новог одлазе у Мостар и тамо третирају „госпоцке ствари“. Све јача трговина дубровачког залеђа налазила је начина да води успешну борбу против настојања господара. Херцеговци су узимали со у Почитељу и Макарској, слали вуну и сир за Рисан, преко Никшића и тамошњих посредника слали робу на море, преговарали непрестано за коначну и сталну легализацију нових лука. Огроман број докумената говори о борби нарасте трговине са дубровачким монополном између Сплита и Драча.²

У исто време су се на многим странама појавили нови намети и отежавали трговину ка Дубровнику.

Нови намети и царине били су стара ствар, још из првих дана дубровачко-турских односа. У 17 веку су се ове појаве јако намножиле, а у ово доба се водила стална борба да се они уведу свуда и за свакога и потпуно легализују. Нарочито су 1722 завођени нови намети на друму код Стоца и Дабра, а 1728 још јаче.³ На капији пред градом тражили су неки Турци намет на восак, што је одобрио сам босански везир. У Новом Пазару су већ и од трговаца Дубровчана захтевали намет, а у Сарајеву су блокирали дубровачку робу. У Церници су почели узимати намет на товаре вуне и силом повећали за шест пута стари прирез. Новопазарци су морали давати паре и на кордован. У Коњицу су власти задржавале восак. Сенат је успео да докаже да он већ плаћа скупи ђумрук и да су нове царине незаконите. Султанови фермани су ослобађали робу у Дабру, Стоцу и Церници. Драгоман Царини интервенисао је у Фочи против намета; стално се морало подмићивати. Али су разни Турци за паре добијали под закуп царине на разним местима и својски су се трудили да те нове царине и легализују и наплате. Нарочито

---

² Главне моменте сам описао у „Историским записима“, 1953, књ. 2, 458—463 и нешто у Годишњаку Ист. друштва БХ 1954, 250—254. Детаљније о трговини Босне и Херцеговине у 18 веку, у вези са ратом 1737—39 и у односима са Србијом, на другом месту. У односима Новљана са Дубровником: В. Ђуровић, Топалска општина код Херцеговог, Гласник Геогр. др. XV, 1929, 5—8 (сепарата).

³ Нови бац је уведен 1722 за оне који су ишли на дубровачку луку. Мостарски трговци су били нарочито погођени, али су господари сузбили ове намете. У Дабру, Стоцу и у Церници ударени су намети на турске поданике који су терали караване. Наплаћиван је намет од воска, кордована, брављих кожа, говеђих кожа и од соли (ову су Херцеговци у Дубровнику куповали на више стотина тона годишње), а у Царинама се узимала још и на жито из Херцеговине које се слало на море. Намети су постојали и раније, али су сада јако повећани. Нарасли су и намети на робу која се односила из Дубровника: лондонски штоф, млетачка свита, со, јагњеће коже, бибер, کالاј, олово, ситна роба. Писмо из Дубровника од 22 III 1732, Акта 171/3255.

су закупци ових нових малићана од прихода царине на восак тражили своје паре. Фермани су додуше у Нишгу и Новом Пазару доказивали да су Дубровчани изузети од новог пореза на извоз вуне, али су остали трговци били све више оптерећени и понекад су радо полазили ка некој новој луци, пред којом није било нових царинника. Вампија Фоче имао је 1730 налог од самог босанског тефтердара да узима намете на кожу, а у Новом Пазару је босански алајбег глобио трговце вуном. Ипак су интервенције из Дубровника, помоћу царских фермана, успеvale да спасавају ситуацију, али највише за сопствене трговце. У Стоцу је намет захтеван и 1733 а крајем 1734 поново. Дубровчани су већ пристајали на мале таксе и за сопствене трговце. Измишљене нове царине су више власти давале под закуп или као награду или као неку врсту спахилука и ове мукате и малићане су се онда врло тешко могле укинути. Разне паше, капетани и градске посаде често су се борили око права на наплаћивање намета те је било много спорова, преписке и свађа око наплаћивања намета. Закупцима и уживаоцима царина увек се приход чинио мали, па су правили нове спискове пролазећих трговаца и тражили тефтере од Дубровника. Неко је био чуо за велики херцеговачки извоз коња за Јужну Италију, за восак или вуну, платио голему суму да може наплаћивати негде на друму намет на ову робу, а после му није било право када је сам глобама платио трговце те се није могао брзо обогатити на њихов рачун. Једном су ђумрукције чак хтели наплаћивати царину на робу која морем стиже у Дубровник⁴.

Због нових лука и због нових намета одржавали су Дубровчани непрестан контакт са херцеговачким господарима.

Везе су одржаване и због самог суседства и граничних сукоба. Инциденти на границама нису били ретки ни раније и било их је увек доста. У 18 веку то је био стални адет око кога се паше нису много бринули. Померање имања преко границе, пљачке, убиства, напади и слично били су стално на дневном реду. Није ни чудо: у самој се Босни био изгубио сваки ред и закон. Мостарци су 1745 пружили отпор своје везиру, а 1748 водили су праве бојеве против централне власти. Око Тузле су 1747, 1748 и 1750 дизане буне против власти. У Сарајеву је 1747-56 ишчезла свака централна власт и настала је власт војника. Баше су 1753 на јуриш освојили Зворник и палили по Гласинцу. Мостарци су 1759 опет протеривали везирове чете и убијали травничке делије, и једва су неки најпори зулумћари 1761 погубљени.

Зато су на дубровачкој граници баше крали стоку, пресретали трговце и сељачке, упадали чак и преко границе у сељачке куће, напастовали мале трговце који су лан терали на море. Посланици су се жалили: „задијевају у жене, смионо на жене

⁴ Copia Lettere 3, 100°, 101.

насрћу“, особито 1749-50 када су баше на граници радили шта су хтели.⁵ Неколико је дубровачких цркава опљачкано.⁶

Због ових спорова стално су вођени преловори и у току су били разговори, интервенције, преписка, жалбе, претње, подмићивања и позивања на стара права и фермане.

Дубровник је херцеговачким господарима чинио и веће услуге у данима ратова.

За време рата стизала је преко Дубровника храна за босанске трупе. А још 1737, почетком рата, хтео је Сенат да од Аустрије купи Херцеговину, ако је ћесаревци освоје. У Новом Пазару су се дубровачки трговци тада грдно замерили Турцима. Франо Богашини, Иво Радељић, Иво Водопић и Влахо Милетић су дошли у оружани сукоб са Турцима. Богашинија је паша тражио живог или мртвог, а нарочито је био у опасности Милетић који је једног Турчина убио а другог ранио. Влада им је ипак омогућила да морем напусте земљу; после бекства из Новог Пазара Влада је чак хтела забранити да се уопште прича о овом рату. Када је неки босански трговац на Плочама говорио Турцима о нелојалности Дубровчана, власти су га ухапсиле. Зло је било што су лоше прошли и трговци који су остали да дочекају Аустријанце у Новоме Пазару. Тада је страдала имовина Водопића и Кунића. Трговцу Стјепу Жарковићу из Подгорице говорио је у јесен 1737 неки Турчин: „Хоћемо вас објесити, и тебе, Стјепане, и све крстјане од наше земље“ — што су ширили пропаганду о поразима Турака и о упаду аустро-српских чета у Нови Пазар, Ниш и Сјеницу. Али после битке код Бања Луке нису више принцип од Дубровника и његови барони преговарали са ћесаром око набавке Херцеговине, него је велики кнез од Дубровника са својим беговима честитао славном Али-паши на дивној султановој победи и на истеривању ђаура из правоверних земаља. А херцеговачког делегата који је у Бечу преговарао за дизање устанка просто су пријавили Турцима у Требињу.

Босански везир је стално захтевао да му се из Цариграда пошаље нове опреме и хране. Почетком 1738 донео је велики везир одлуку да се Али-паши упуте храна из Мореје, преко Дубровника. Конзул Лука Кирико о томе је известио своју владу

⁵ Неки Турчин из Стоца 1728 у свађи са једним дубровачким сељакком из Имотице „прешао је на врло увредљиве речи које су ударале на част жене овога сељака“, нашта је сељак муслиману разбио главу кљусама за лисице тако да се овај више није ни дигао.

⁶ Католичку цркву у Равном (Попово) опљачкају два православна разбојника 1747. Црква у Рожату је покрадена 1751, а у Мостару је неки Милутин Спаравало продавао плен; уз њега је био и неки Јован Зеџ из Јасенице. Црква у Ошљу страдала је 1763 (била је то дружина муслиманских и православних хајдука која је 1760 похарала три млетачке цркве на Неретви).

средином фебруара.⁷ Каравани са војним материјалом пошли су за Босну преко Скопља, али су са житом на Порти оклевали. Сам Цариград је у пролеће 1738 оскудевао у житу, а у Босни је била несташница да је морао бити проглашен јасак на извоз хране. Дубровчани су се жалили, доказујући да је ово стара ратна мера, али су знали да је она и последица оскудице. Најзад у дубровачку луку стигну три француска брода. Били су накрцани житом из Мореје. Капетани Антуан Бартоломеј, Етјен Таделон и Антуан Алан закрче пролаз у луку. Хтели су одједном да искрцају терете. Неколико турских официра дође у луку и забрани да се товари искрцају без реда, док су власти прегледале акта и старале се да набаве раднике за истовар. Наста општа вика и галама и замало није дошло до нереди. Појави се француски конзул Винко Скапић. Он објави да ће жито прво искрцати онај који је први стигао. Два капетана пристају, а Антуан Бартоломеј одбије. „Ја сам довео брашно и овас из Патраса за везира, викао је он претећи, и искрцаћу свој товар одмах, то је за везира“. Скапић се успротиви. Капетан затражи акт француског краља којим се забрањује истовар. Скапић поче да бесни и да капетана вређа и псује, претећи ланцима. Турци су били запрепашћени овим поступцима Француза. Није било ни довољно радника да однесу брашно.⁸ Влада је 30 марта писала паши: „Данас су пред луку дошла два брода — галије са завром. Због осеке нису могли упловити одмах. За њима иде још 5—6 бродова. Треба дакле хитно људи да храну пренесе“.⁹

Али-паша упути људе на море. Током маја било је стигло још пет бродова. Један је на мору био прегледан од неке аустријске ратне барке, али је ипак приспео у луку. Неки бег, аге, војници и некакав кадија седели су у Дубровнику и надгледали људе који су извличили и транспортовали товари. Власти су љубазно поступале са босанским агом, који је био стигао још 26 марта, и богато га даривале. Када су бродови стигли (30 марта), он доведе 40 Херцеговаца да џакове пренесе у лазарет. Разуме се да је сву храну и носаче плаћала влада, којој се журило да пошиље што пре скине с врата. Једним бродом дошла су и три угледнија Турчина. Ага се врати у Босну и замени га неки Мехмед-ага. Из Мореје 3 јуна стигне један, а 25 августа други официр. Мехмед-ага је брзо опремао своје караване кроз Херцеговину. Живео је богато о трошку државе, тражећи стално малвасије. Њега фебруара 1739 замени неки Мехмед-ефендија. Његови радници крајем јуна истоваре нове товари од 719 џакова брашна. Истовар се вршио до

⁷ Његово писмо из Цариграда од 22 II 1738, Акта 3163.

⁸ Let. di Lev. 74, 82'.

⁹ Cop. Let. 2, 105.

септембра, а власти су стално извештавале Босну. Ипак ове пошиљке нису могле задовољити војне потребе Босне.

За ове велике транспорте хране знало се надалеко по Херцеговини. Људи су одлазили на рад и на надзиравање, каравани су пролазили. Владика Василије црногорски забележио је у својој Историји да су Црногорци нападали ове караване са великим успехом и нанели им тешке губитке.¹⁰

На основу турских жалби о губицима за време овога рата види се да је Василијево причање заиста основано.¹¹

За несметану трговину са Херцеговином, а и са осталим турским крајевима, није више било довољно одржавати добре односе само са локалним властима. Појавио се нови фактор, који од краја 17 века игра све већу улогу: црногорске чете. Зато су Дубровчани у ово доба настојали да се код турских власти обезбеде од Црногораца, тражећи војну помоћ и јемства. То није много помагало. У свету се знало колико је опасно ићи кроз дубровачке Конавле; то је 1720 искусио и чувени састављач дела „Илирикум Сакрум“, Ричепути. Стално је било провала и сукоба, па су госпари морали тражити директан контакт са Цетињем.

Владика Василије у својој Историји описује да су Дубровчани морали преговарати око размене сужања непосредно, не више преко турских посредника као што се то желело на приморју. У писму са Цетиња од 1-IX-1763 писали су Василије и Сава како су 1762 са Дубровником учинили мир по препоруци „пресветлога господина везира босанскога“ те сада влада мир. „Иштемо од ваше високо почтене републике помоћ да учините нашој цркви и народу черногорском једном сумом од асприх како Сербљи Сербљима и својијем суседима, ствар која ће ви бити за славу и дику по свима царствима и за бољи ваш интерес у будућа времена“.

Маја 1766 писао је некакав „божјом милошћу принц Борис Немањић и наследник све Србије, Албаније, Хрватске и Славоније“ да има намеру „што воздвигну падшиј скиптер љубезнејшега отечества нашего“, да су Босна и Херцеговина њему наложиле да их заступа у Бечу, да је од царице добио помоћ и дарове (мада сада неће да јој се јави, и ако је у њеној земљи), „и тако ми намереније имамо до Черној Гори шествовати и од ту-да дело починат“. Свакако, у Црној Гори се нешто и догодило.

„И овдѣ дојдоше исте гласине са стране од Бока Которскијех, и будући ствар веома чудна у своме почетку у начин да не

¹⁰ В. Петровић, Историја о Црној Гори, Летопис МС 68, 24. .

¹¹ Ј. Томић, Споменик 72,26. Црногорци су се борили и око Грахова против пандура, а упали су и у Конавле.

пара кредибила али могућа“, писао је дубровачки сенат 1767.¹² Даље догађаје у Црној Гори Дубровчани су пратили са великом пажњом.

Владика Сава је 1767 интервенисао у Дубровнику за нека два ухапшена Црногорца. „И драго нам је владање ваше, који се ви јоште од нашега српскога језика находите који заповиједа-те. Ви господо знате да ја немам ни галија ни тавница, но зле људе и непослушљиве страшним клетвама. Нијесу сви зли ни у Црну Гору, и добрије има доста у овој страни од Арбаније. Ма (ево се види на нека места ће су пуне и галије и тавнице, и зли-је се људи и непослуха (ипак) находи доста, а некто ли неће у оволике пуне горе по Црној Гори, ће су људи у своју сло-боду“.

Шћепан Мали је одржавао сталне везе са сенатом. „Ви сте капља испод мога нокта, чувајте се испод њега да не испане-те“, писао је он 1771. Претио је да Дубровчанима неће вредети ни у Америку да побегну, ако му захтеве не испуне. Дубровчани су били у великом страху од Руса па су морали бити врло покор-ни у преписци са Шћепаном и дрхтали су када им је његов де-легат Марко Ивелић 20 августа 1771 изјавио „господар мој Стје-пан има гнев на принципа и осталу господу дубровачку“.

Срећни су били госпари када је владика Сава 1775 писао: „У све моје живљење и владање черногорско радио са Турцима, Венецијанима и с вашом славном републиком бити у миру, у слогу и у сваком добру. Ваша славна република зна да је господ-ство и слава српска пала и ништа није остало до вас, како један цвијет на вас свијет, што иште може се српска земља с вама похвалити“. Ове ласкаве речи тешиле су заплашене сенаторе.

Сава је 1776 послао рођака Андрију Филотића да се начини ваш волунтари подложеник с начином трговачкијем у ту вашу пјаци“ (Андрија је играо знатну улогу за време боравка Бука-совића на Цетињу, у доба аустро — руско — турског рата).

Са оваквим односима била је херцеговачка трговина без-беднија.

II

Врло је мало у ово доба било Дубровчана у Босни и Хер-цеговини. Понекад су свраћали у Сарајево да набаве неку робу, али су их домаћи трговци онемогућавали код паша.¹³ Ни у Хер-

¹² Акта 186 Б 2, 141. Босански католици су са извесним симпатијама говорили о „Малом Стипану, поглавару црногорском“, (интересантно је да су и 1788 далеки буњевачки фрањевци са одушевљењем писали о црно-горским бојевима). Босански муслимани су проклињали рат из 1768, када су страдали од „народа ратоборног, лукавог и мудрог“; још 1778 умирали су у Сарајеву ветерани од рана задобијених у рату, у коме је пао и сам бо-сански алајбег.

¹³ Let. di Lev. 72, 255.

цеговину нису много залазили. Један извештај из средине 18 века каже: „У Босни и Херцеговини мало наших трговаца води послове, а ограничавају се на кордован и просту вуну. У Румелији и на Дунаву наш град има снагу своје трговине, јер се тамо налазе восак, коже, вуна, три најважнија артикла“.

Обично су Дубровчани на службеним путовањима у Босну набављали нешто робе. Они су јако ослабили у овој трговини па су босански и херцеговачки трговци са извесним правом говорили да је „Дубровник сада лука Босне“.¹⁴

Са Требињем су Дубровчани одржавали најтешње везе у политичком погледу, али је и трговина била знатна, мада не онако као што би се могло очекивати. У дубровачком карантину било је увек много Херцеговаца:

	1736	1737	1738	1739	1740
Сарајево	56	103	94	87	62
Мостар	38	39	44	17	10
Остала Херцеговина	90	81	130	90	102

Из овог делимичног прегледа види се да је Херцеговина давала највећи број оних који су стизали у карантин. За 5 година (1736—1740) стигло је из Сарајева 402, из Мостара 148 а из остале Херцеговине још 493 особе. Међу Херцеговцима су доминирали Требињци:

	1746	1747	1748	1749	1750	1751	1752
Сарајево	53	50	53	75	60	80	74
Мостар	31	27	32	53	36	63	102
Требиње	100	140	171	230	93	120	128
Остала Херцегов.	14	33	25	8	15	30	35

То значи да је за 7 година (1746—1752) стигло из Сарајева 465, из Мостара 344, из Требиња 1082, а из остале Херцеговине још 160 особа. Херцеговаца је дошло 1586, од тога Требињаца 1082 или 71%, док је Мостараца стигло свега 21% од путника из Херцеговине.

Требиње је за Дубровчане било и најважнији политички центар у Херцеговини. Са тамошњим управљачима, непосредним и врло моћним суседима, одржавали су госпари најбоље односе. У књигама кореспонденције види се да је највећи део писама, упућених за босански вилајет, био намењен Требињу. Званичних владиних писама господару Требиња било је око 12 на годину, док су писма за Столац, Фочу или Клобук ређе одлазила. Требињски старешине су и сами учествовали у трговини са Дубров-

¹⁴ Неколико пута су болесни Дубровчани одлазили у босанске бање, па се онда водила цела преписка. Млади Балдо Гучетић ишао је 1745 да пије босанске кисељаке, а 1746 ишао је златар Антун Витковић у неку босанску бању.

ником. Мири-мухафиз Осман-бег извозио је 1712 кукуруз и жито.¹⁵ Осман-капетан Ресулбеговић и диздар требињски финансирали су 1714 два своја трговца. Осман-бег је и 1718 радио са трговцима. Више пута су од Дубровчана узимали пиринач и нешто мало кафе.

Неколико требињских трговаца располагало је већим капиталима. Били су то све редом муслимани. Међу њима су се нарочито истицали Омер Склоповић, Алија Бузулагич, Дервиш Ђато, Омер-бег Ђатовић и други.

Требињски трговци су успевали да снабдевају један знатан део Херцеговине прекоморским производима. Они су караванима са истока, а и бродовима допремали пиринач, кафу, платно и друге артикле из Египта. На француским бродовима су Требињци из Александрије ишли са робом за Дубровник. Ове везе са Левантом биле су прилично јаке.

Мисирски трговци у ово доба више нису у Босни и Херцеговини претстављали неку реткост, а и домаћи трговци нису зазирали од далеких путовања. Један караван са мисирском робом ишао је за Требиње 1713. Хаџи-Мехмед Сарајлија са два ортака примио је 1746 у Дубровнику египатске робе за 3000 реала (1 цекин = 3,50—3,75 реала = 186—189 дубр. динара = 4 тур. гроша)¹⁶. У Сарајеву је стално било Мисирлија. Египатски трговац Хасан показивао је тамо уз улазнице ретког ноја и друге животиње. Помиње се у Сарајеву 1774 Хаџи-Бећир Мисирлија, а 1769 Хаџи-Омер. Богати Хасан-ефенди Мисирлија је умро у Сарајеву 1769. Египатски трговац Ибрахим-баша умро је у Сарајеву 1781, а Карић Мисирлија 1791. Неки Мисирли Хаџи — Алија помиње се 1780. Када се 1777 разбила једна лађа на путу

¹⁵ Кукуруз се у Босну увео вероватно тек после 17 века. Х. Крешевљковић, Градска привреда и еснафи у БХ (од 1463 до 1851), Годишњак Ист. др. БХ 1949, 171. Ваничек, Историја војничке крајине... Нови Сад 1880, 294, сматра да се у хрватском Ђурђевцу кукуруз увео већ око 1612 године. Уп. Д. Лапчевић, Наша стара пољопривредна култура, Београд 1923, 17. С. Димитријевић, Дубровачка трговина у Лесковцу и околини, Лесковац 1955, 22, тврди да се из области Дубровника кукуруз извозио бродовима око 1625—32. Неколико података: ГЗМ 1912, 584. ГЗМ 1933, 63, „Споменик“ 96, 31, „Споменик“ 5,38, Исто 31, 148, Исто 87, 99; „Гласник Ист. др.“ у Н. Саду 5, 351, Исто 6, 225. У Хрватској се одомаћио око 1680. „Нар. старина“ 32, 198. Интересантно је да је 1190 године у Задру нека опатица Стана купила једног роба који се звао Кукуруз. (Т. Smičiklas, *codex Diplomaticus II*, Загреб 1904, 249 непристојан надимак?). За време рата 1648 слао се кукуруз из Дубровника за Херцеговину (звао се италијански фронтоне, од чега потиче и црногорски термин). Млечани су 1689 у Грузиу запленили брод који је из Фриђула возио кукуруз за Дубровник.

¹⁶ Цекин је у Босни око 1760 био 923—930 аспри. У Црној Гори је цекин износио 1752—6,25 гроша а 1783—6 гроша. Детаљније о монетама у нашим крајевима, у вези са опадањем турског новца током 17 и 18 века, на другом месту.

за Египат, удавили су се и три сарајевска трговца. И у народним песмама се зна за сабље из Мисира.¹⁷

Омер-бег Ђатовић одржавао је пословне везе са Египтом и са Албанијом око 1750. Нарочито су Требињци поручивали пиринач из Египта. Тако су 1747 примили велику количину ове толико тражене робе. Хаџи-Бећир Јаловчић и Мустафа Даутовић путовали су 1743 дубровачким бродом у Египат по робу.¹⁸

Муслимани из Требиња одлазили су и на Дунав да тргују. Ибрахим Бркановић дотера 1732 из Видина за Дубровник преко 10 тона воска. И неки Иван Томин Требињац вратио се 1732 из Видина са 2300 кг. воска, исто када и Требињац Мехмед Ђатовић. Када је 1749 један Дубровчанин мислио да се извуче од својих обавеза и да тргује на Дунаву за сопствени рачун, послали су повериоци за њим Чучук Али-башу и Омер-бега Спаховића да га врате. Ови су Херцеговци и раније радили у области Видина. Осман-баша Требињац узео је од Дубровчана цекина да им дотера воска, али му власти ударе секвестар на робу за рачун дуга Хасан-баше Требињца, који се сасвим био преселио у Видин (1765).¹⁹

Требињски трговци су дакле радо преузимали посредничтво између подунавских крајева, богатих воском, и Дубровника, и сами су одржавали везе са Египтом. Неки су слали вуну за Јужну Италију, Трст, Љубљану и Млетке а увозили западну робу из Ријеке.

Дурмиш Ђато Даутовић, Суљо Хаџи-Смаиловић, Хаџи-Хусеин Даутовић и Осман-ага Даутовић располагали су око 1740 врло великим средствима и допремали су велике количине воска.²⁰ Хусеин Ђато Бехмен и Хусеин Меџановић су око 1765 слали много воска за Венецију. Сам Хусеин Ђато укрцао је око 24,5 тоне воска (били су повезани са трговцима из Стоца).

Поред знатних количина воска које су поједини Требињци продавали у Дубровнику или крцали на лађе, стизало је њиховим караванима и нешто вуне. Шарену занатлиско-галантериску робу

¹⁷ Вејсил Ђурђић, „Гл. зем. музеја“ 1943,110.

¹⁸ *Copia Lettere* 2, 234'.

¹⁹ Акта 186 В 2, 74.

²⁰ Ђатовићи су били врло богати и утицајни. Милорадовић је 1711 нудио бившем требињском митрополиту Саватију, у случају да приступи покрету против Турака, кућу, дућане и пољска имања Мустафа-аге Ђатовића. Ст. Новаковић, „Старине“ 16,105. Ибрахим-паша требињски узалуд је 1750 тражио лекара од Дубровчана: влада му је писала како велики бег — кнез града, надбискуп и скоро сав свет тобоже леже болесни те лекар ради дању и ноћу. Али мање квалификованог „хирурга“ ипак су послали 1752 у Требиње да лечи Сулејман-пашиног рођака, Јусуф-башу Ђатовића. *Copia Lettere* 3, 121, 124', 212'.

која је стизала из Сарајева и Мостара нису Требињци доносили у знатнијим количинама.²¹

Требињци су на море терали и доста стоке. Често су прекупљивали стоку и из веће даљине и одводили целепе на море.

Поједини Требињци су се били сасвим одомаћили у Дубровнику. Они су узимали кредите на заложену робу, продавали робу, крцали је на бродове, узимали заступнике, набављали робу у Дубровнику итд. При томе је долазило и до спорова, па су Требињци наступали пред судом. Дурмиш Ђато је на пример 1732 иступао у име своје компаније.²² Неки су Требињци поступали врло слободно и умели су обилазити царине, затајивати робу, отезати са враћањем дугова, спорити се за ситнице. Други, осмиљени заштитом паша и успешним трговањем, а каткад натерани неуспесима на велике ризике, поступали су дрско према Дубровчанима. Неки су 1752, у доба млетачко-дубровачког сукоба смело купили брод који је повила млетачка флота и успели да на крају не изгубе свој новац: Дубровчани су морали платити штету.

Мостарски трговци су увозили у Дубровник много веће количине робе, нарочито стандардних турских артикала: воска и кожа, уз нешто вуне. Поред тога, они су продавали и разну „мекку робу“, великим делом производ домаћих занатлија богазије, велове, простирке, мараме, ћилиме, гајтане, абу, пештемаље, јаглуке, чизме, димије, минтане, јеменије, тканице, конац, чарапe, доламе, оглаве, креветски прибор, басме, платно, појасеве, ћемере, ширите, шајак, папуче, местве, доколенице, шаторе, јастуке, јапунцад. Мостарци су продавали и гвожђе (особито трговци Фазлија Ђумурић и Мујо Мехић).

У инвентар имовине мостарских трговаца спадале су и коже од звериња: медведа, мачака, вукова, лисица, чак и једног шакала, затим су доносили вунене поњаве, мало дувана, нешто руде аурипигмента, бакарне производе, ножеве, ибрике за кафу, лене, коожне артикле, оружје.²³

²¹ Интересантно је да су 1731—32 и немуслимани долазили из Требиња са робом: Ловро Франов са 289 гов. кожа, 10 дењака воска, 22 бале гвожђа, 13 бала кордована и 126 поњава, а Јефто Кузманов са 10 дењака воска, са абом, кошуљама, ћилимима. Омер Милопоповић заложно је 1732 30 цакова дувана, усолјене рибе и 10 цакова пиринча — морску робу. Омер Склоповић је 1735 дотерао 4000 ока гвожђа и 18 товара искованог метала (ова двојица су муслимани).

²² Div. Foris 151, 257'. Уп. и Div. Foris 156, 114'.

²³ Дуван су доносили на пример: Хасан Мостарац 1730 — 2 цака, Сали-баша Топаловић 1749 — 1 балу, Хусеин Османовић 1750 — 5 ока, Хусеин Топаловић 1746 — 30 ока, Сали Топаловић 1753 — 10 ока, Али-бег Бошњић 1752 — 1 цака, и други. Ови су трговци увек имали са собом знатне количине друге занатлијске робе. Крешевски аурипигмент је слан у Млетке (1 ока стајала је 19 аспри око 1750 године).

Један од најистакнутијих трговаца био је Хаџи-Ибрахим Мирица. Он је трговао неких четрдесет година и радио је махом са основним артиклима: восак, поњаве, кордован, бравље коже, вуна, гвожђе, а држао је каткад и папуче, медвеђе коже, маџје коже и понекад ситне робе. Он је више пута годишње долазио у Дубровник, водећи често са собом рођаке и ортаке. Слични су били и Селим Орлић, Мујо Велић и Салко Велић: чести доласци у Дубровник, јаке пословне везе са главним дубровачким кредиторима, најважнији артикли у великим количинама.

Други трговци су продавали више занатлиске производе и додавали уз њих доста основних сировина.

На основу веома бројних докумената може се изванредно прецизно одредити њихово деловање из године у годину. Они су део робе залагали дубровачким трговцима и финансијерима, а онда би робу продавали или је транспортовали преко мора. Мустафа Рамић је 1727 лично био на чувеном сајму у Синигалији, у Италији, а он није био једини. Хаџи-Ибрахим Игитовић ишао је тамо 1730. Може се пратити настајање богатијих трговаца, прелаз на све веће количине робе, добијање наслова хаџи-уз име, гранање породичних веза и имовине.

Многи су радили и са Египтом. Хаџи-Хусеин Мисирлија боравио је у Мостару 1748, а Хаџи-Мехмед Питић и Хаџи-Мустафа Алајбеговић довозили су 1730 платно из Александрије. Ибрахим Медо примио је 1730 из Египта кафе, пиринча и платна. Ахмед Тирић и Спахо Кагађузовић примили су 1746 египатске робе за 1350 цекина.²⁴

Из Мостара је са Дубровником трговало и неколико правослаћних трговаца. Они су имали сразмерно мало робе. Једино су Хумковићи радили са знатнијим средствима, доносећи коже и восак. Изгледа да се њихов број у трговини са Дубровником смањио око 1750 године.²⁵

Иначе је са Мостаром било мало политичких веза. Преговарало се о сумњивим дубровачким монетама, о неком дубровачком потурчењаку, о потраживању трговаца или су од кадија тражена

²⁴ Главни мостарски трговци који су у првој половини 18 века трговали са Дубровником били су: Салко Велић, Мујо Велић, Хусеин Велић, Хасан Вилић, Осман Велић, Ахмет Каџић, Ахмед Крњо, Хасо Махмудбеговић, Хаџи-Ибрахим Мирица, Хаџи-Ибрахим Медо, Мустафа Мирица, Салих Мујезиновић, Хусеин Метиљев, Хаџи-Селим Орлић, Хусеин Орлић, Мујо Османовић, Алија Парентић, Хаџи-Хасан Питић, Хаџи-Мустафа Рамић, Демид Рамић, Мехмед Рамић, Шабан Солаковић, Хусеин Солаковић, Хасан Селимовић, Хасан Топаловић, Ахмед Тирић, Хусеин Топаловић, Салих Топаловић, Фазлија Ђумурић, Мехмед Шарац, Хасан Шига, Али Шимирић итд.

²⁵ Детаљније студије о раду ових трговаца имају ужи значај и зато сведе нису ни изнете.

разна уверења. Тамо су долазили и дубровачки уходе да гледају шта се ради са новим лукама и преговорима око њих.

Из Фоче је у Дубровник стизало само неколико трговаца. Били су то све људи из православне чаршије.²⁶ Муслимана је долазило врло мало.

На почетку 18 века најистакнутији међу „Фочалијама“ који су трговали са Дубровником био је неки Јефто Николић. Он је радио скоро целе прве половине 18 века и имао је ортаке међу осталим фочанским трговцима. Располагао је са више стотина цекина, а извозио је робу и сам за Анкону (1738, 1741). На више докумената се знао потписати (ћирилицом).²⁷ Он је 1746 боравио у Дубровнику са ћерком; тада је дотерао пољава, маџијих кожа, воска, кордована, брављих кожа, медвеђина и друге робе. Иначе се нарочито бавио говеђим кожама.

Слична је била трговина и осталих фочанских трговаца. Муслимани су доносили више коже од оваца и коза; воска су трговци слали у мањим количинама. Било је и других крзна, нешто ситне и меке робе и ножева.

И из Фоче су поједини трговци одлазили на Дунав. Али Муштафа Татарић био је 1739 да дотера воска (око 4700 кг) и кавијара који се у Италији много ценио. Михат Таракија је био у Видину 1727, Јово Вукановић је радио са Србијом па и преко Дунава, у Ваљевоу је 1715 боравила Анђелија, кћи Андрије Фочалије.

Једном је неки трговац из Фоче у Дубровнику продавао и дуван, али то су изузетни случајеви.

Муслимански трговци Фочалије су око 1750—60 располагали знатним сумама. Па ипак, трговци нису на море редовно долазили. Од значајнијих Фочалија стизало је у Дубровник годишње свега 2—3. Појединци су на море ишли и са мањим количинама робе или су ступали у ситније пословне везе са Дубровчанима.²⁸ Уз неке трговце стизали су и рођаци и синови-трговци.

Иначе је Фоча за Дубровчане била веома важно место на главном друму куда су пролазили многи трговци и где је често било покушаја да се уведу нови намети на оне који иду у правцу Требиња и Бргата.

Из Стоца су долазили све сами муслимани. Промет је био много мањи него са Фочом. На море је оданде стизао кордован, восак, бравље коже, пољава и доста вуне. Сточански табаци до-

²⁶ Јефто Николић, Симо Наранџић, Јово Таракија, Иван Божић, Иван Чешљарић, Периша Петровић, Раде Павловић, Марко Вујовић, Симо Михаиловић, Милутин Петровић, Митар Цветковић, Михо Таракија, Михо Тодоров, Панто Рајовић, Спасоје Радовић, Јово Вукмановић и други.

²⁷ Div. Foris 156, 281'. Већ и око 1718.

²⁸ Div Foris 152, 9 (Вук Маљ Фочанин).

премали су много прерађене коже. Хасан-бајрактар дође 1725 са два друга Фочалија, дотеравши 50 бала гвожђа и 3400 ока вуне, поред друге робе. И Мехмед-баша је 1762 дошао са гвожђем. Неколико људи из Стоца носи назив „трговац из Стоца“, али и они долазе ретко; једна њихова компанија је око 1750 располагала са преко 2000 цекина.

Ретки су били важнији трговци из осталих, мањих херцеговачких касаба.

Из Благаја је долазио један спахија са доста робе. Он се називао „трговцем“. Оданде су стизали све редом муслимани. Из Невесиња су долазили само муслимани, исто као и из Љубиња (они су држали вуну). Из Јелеча су трговци веома ретко стизали. Понеки православни трговац долазио је из Љубомира. Гламочани су били муслимани. Понеки трговац долазио је и из Билеће.

Кроз Херцеговину су долазили и људи из Високог. И они су доносили стандардну робу, али и доста гвожђа. Поједине баше су допремали караване са балама гвожђа.

Из ближе околине стизали су у Дубровник сељаци са храном и разним намирницама. Неки су и од ових Херцеговаца одлазили далеко на исток: неки човек из Попова одлазио је око 1730 за Видин. Обогативши се, неки су се настањивали у граду и грабили трговину у своје руке, тако да су власти морале интервенисати.

III

Херцеговачки трговци су дакле извозили основне артикле — сировине: восак, коже и вуну, а поред тога крзна, разну меку и занатлиску робу. Увозили су преко Дубровника текстила, соли, пиринча, кафе и нешто мало друге робе.

Воловске коже допремали су трговци по неколико стотина комада, али је сразмерно мали број радио овим артиклом. Више су доносили кордован и бравље коже у балама, обично више десетина бала. Восак је ишао у дењковима и мањим свицима, али обично у дењу од 72 оке.²⁹ Вуна се товарила у цаковима и рачунала на кантар од 44 оке, али се често доносила и у мањим количинама, уз другу робу. Од зверињих кожа највише су продаване мачје коже (у балама од више стотина комада)³⁰, затим покоје медвеђе крзно, вучје коже, једанпут једна кожа од шакала из Мостара. Трговци су држали и покриваче-поњаве од

²⁹ У ратној години од 15-IV-1737 до 15-IV-1738 стигло је у Дубровник из Турске око 126 тона воска, од чега су сами Дубровчани дотерали 1,2 тоне. А цела Аустриска Србија могла је 1721 произвести око 72 тоне воска.

³⁰ Јефто Николић 1737 — 480 мачјих кожа 1746 — 230 (из Фоче).

грубе вуне, и то у знатним количинама. Гвожђе су носили у балама. Једном је Ахмед Крња из Мостара продао три сандука аурипигмента (1731). У списковима трговаца налазио се често и дуван. Поред тога, било је врло много домаће и стране (источне) занатлиске робе. Неки Херцеговци држали су праве галантериско-конфекциске дућане у својим балама.

Увоз се састојао од пиринча, који је долазио, из Египта или Италије, мало текстила, нешто зачина, кафе, платна (прекоморског), лана и нешто друге робе. Преко Дубровника су босански занатлије добављали и коже из Јужне Италије (Мостарци су узимали јагњеће кожице за кожухе). У трговини је учествовала и власт која је куповала или примала као дар неке од ових артикала (било је и ретких дарова: босанском паши 1702 карта Америке, требињском капетану 1738 један кавез са птицама, а босанском везиру 12 змија).

Један од главних артикала који су Херцеговци набављали преко Дубровника била је кафа. Пошто се о овом важном артиклу код нас мало писало, вреди изнети нешто из историје његове.

У 18 веку је на Западу кафа била отмено пиће сладокусаца које се пило у дворцима и служило гостима, а у кафанама су се окупљали људи од пера и од власти. Али је кафа тамо уведена тек у 17 веку.

Кафа је пореклом из Етиопије. Преко Египта и Арабије она је у 16 веку продрла у Турску и ускоро се одомаћила у њој. Можда су се Турци већ приликом освајања Египта (1517) упознали са кафом (Хрват Ђуро Хус који је тамо 1537 боравио није запазио кафу, у Адену се већ пила око 1470). По турским писцима, кафа је пренета у Цариград први пут једним бродом средином 16 века (Печевија: 1555, Хаџи-Калфа: 1543). Изгледа да се већ 1555 продавала у једном дућану и да је доживела велики успех. Отваране су кафане и узалуд су објављиване наредбе да се забрани ова новотарија (нарочито 1565). Кафане су постале састајалишта, клубови разних професија, напуниле су се певачима и играчицама и на своје програме уз мрку кафу привлачиле много света. У једном српском запису (из око 1650) спомиње се да је у Цариграду 1580 било већ 13 кафана. После пет година записао је један странац да „Турци стално седе и јавно пију, како у дућанима тако и на друму, и простаци и угледнији, некакву црну воду, врелу колико само могу поднети, а она се добија од семена кафе и за њу кажу да има моћ да одржи човека будним“. Кафане су помало отворане и у другим градовима Турске. Историчар Печевија дошао је у Сарајево 1591 и видео кафану у којој су се људи окупљали као у своме клубу. Свакако је кафана морало већ бити и у другим центрима (можда у Софији, Београду и Скопљу). Кафа је постала нераздвојни део

навика отменијег Турчина. За босанског писца Алидеду ел Боснези Мостарлију забележено је како је октобра 1598 пио кафу у шатору секретара сердара турске армије на угарском фронту. Неки Хасан Кафи ел Акхисари из босанског Прусца (1547—1616) био је „такав аскет“ да је брижно избегавао кафане у којима се играло и певало.

У ово доба на Западу још није било кафе. Немац Леонард Рауволф је 1582 у Аугсбургу издао свој путопис о Турској. Тамо је 1573 у Алепу сириском видео неко њему непознато пиће кафу. И Италијан Просперо Алпино поменуо је кафу у своме „Опису египатских биљака“ у Венецији 1592. У ово доба се кафа рачунала још за чисто турско пиће и мало се и ретко служила у Турској странцима који би пролазили. Неког Аустријанца су у Илоку и Београду 1608 служили само шербетом, а један Француз је 1621 видео да се „прости Турци бедно хране па неки живе само о дувану, пилаву и опијуму“ (није ни видео кафу). Један Млечанин записа 1612 да сви Турци пију кафу. У Пљевљима и Прокуљу је један странац 1611 видео свет како седи у кафани и кафу пије. Он је и сам пробао ово њему непознато пиће, „кафу, за коју смо нашли да је врло рђавог укуса“. Турци су кафу сркали крајичком уста и нудили стране путнике. Други Француз је 1658 гледао у Херцеговини „кафу, пиће од некаких египатских бобица које се препеку, самељу па скувају, а не знам имају ли више црнине или горчине; пије се врела из порцеланских филцана“.

Стари Дубровчани, живећи крај Турака, рано су упознали кафу. Из Александрије су 1608 трговци Бартолмеј де Корейс (Марсељац, члан дубровачке колоније у Београду), Јаков Мартолоси и Јаков Бендамом набили 10 дењака египатске кафе и послали је у Сарајево трговцима Саломону и Мојсију Парду (око 870 кг.)⁵¹. У дубровачким дефтерима више пута се спомињу и кафеџије (Софија 1610—16, Елбасан 1634). Угледни трговац Иво Соркочевић набавио је 1629 у Анкони 15 дењака кафе за извоз у Турску (плаћао је око 138 аспри за 1 кг.). Често су дубровачки дипломати посећивали разне турске паше, али су веома ретко послуживани кафом. У Цариграду је двојицу поклисара нови будимски везир Хасан-паша 1630 частио кафом и шербетом, сав срећан због постављења. Сами Дубровчани још нису држали кафу. Многобројни инвентари из почетка 17 века чуни су ибрика, сребрних сланика и посуда за бибер, али нигде нема кафе. У „Дервишу“ песника Стијепана Ђурђевића јада се Турчин „плачан дедо већ не руча нити веће кафу срка“. Песма је

⁵¹ Ј. Тадић, Јевреји у Дубровнику до половине 17 века, Сарајево 1937, 210. Div. Not. 133, 72. Proc. Not. 33, 12'.

постала око 1619—30, али она не служи за доказ да је и у самом Дубровнику било кафе.³²

За време султана Мурата IV почело се наново са забрањивањем кафе. У целом Царству је завладала страшна крвожедна строгост — да мало заустави очигледно пропадање. Хаци-Калфа прича да су тада, 1632, затваране кафане, а Мустафа Наима зна да су 1633 прогоњени кафа и дуван, рушене кафане и да су у Једрену чак изрицане смртне казне за љубитеље кафе, све узалуд.³³ О овом догађају јавили су својој влади и дубровачки посланици из Цариграда. Они су се 1635 жалили да је кајмакам великог везира забранио точење вина, чак и за странце, а у писму од 10 августа извештавали су да су затворене све крчме и кафане.³⁴ Али наредбе нису дуго одржаване. Дубровчанин Климент Менчетић седео је у октобру 1640 код сарајевског везира у двору; био је свечано и љубазно дочекан и док је напољу падао први снег, ћаскали су о лепоти Сарајева и сркали кафу.

Све се више ширила кафа код Турака. Неколико примера: група турских, грчких и персиских трговаца пила је 1658 у Херцеговини, на путу, кафу, а у Сарајеву је тада странцима нуђено кафе, дувана и шербета. Евлија Челебија је кафане видео у Мостару, Темишвару, Илоку, Сарајеву, Ваљеву, Новом Пазару и у другим местима. У Београду је 1665 било пуно кафана, али су их хришћани избегавали да их Турци у њима не би вређали. Овде је 1669 један јерменски трговац почастиио странца-путника шербетом, вином и кафом. У Македонији су кадије радо служили кафу пре суђења са угледнијим људима. И други су Турци око 1670 пријатеље радо служили кафом и дуваном. Али су хришћани још мало држали кафе. У фојничким рачунима из 1666—72 помињу се пиринач, памук, шафран, салун, бибер, шећер итд., али не и кафа. У Дубровнику се увела у ово доба, а установљена је и нова увозна царина на кафу. У Турској су стране посланике сада редовно служили црном кафом. Ипак су западни путници још описивали кафу као реткост. У млетачким дућанима се 1638 продавала као медицинска, врло скупа и ретка биљка. Једна књига је штампана о кафи у Оксфорду 1659, а у Риму је неко 1671 објавио дело „О најздравијем пићу званом

³² Драг. Павловић, Стијепо Ђурђевић, „Глас“ 164, 259, сматра да се кафа у Дубровнику држала „вероватно не крајем 16 и почетком 17 века него неких двадесетак година касније“. Сигурно и још касније, бар до иза средине 17 века.

³³ Г. Елезовић, Кафе и кафана на Балканском Полуострву, „Прилози“ 18, 626, 628-30.

³⁴ Писмо из Цариграда од 10-VIII-1635, Акта 17, 36/1782. Пушачи су прогањани: мула из Алепа отишао је у сургун на Киптар. Т. Трухелка, ГЗМ 1916, 429.

кафа“ (дело једног сириског калуђера-маронита; један Француз се 1676 у Дамаску чудио свету и разговорима у тамошњим кафанама).

У ово доба се отварају прве кафане на Западу (Марсељ, Париз, Венеција и други градови). Французи су брзо пригрлили кафу и кафане, а у Млецима су крајем 17 века јерменске и арапске кафеџије стекли праву славу. Ипак кафа још није била много раширена: проф Марсиљи је о њој написао читаву књигу, пошто ју је упознао тек у турском ропству 1683 („О азиском пићу“), а у загребачким трговачким тефтерима, који су бележили и увезену аустријску робу, још није било кафе око 1680 године. У Дубровнику овога доба кафа игра већу улогу, делимично и под утицајем Венеције, а давала се и у поклонима за мање турске господаре (1678 једном херцеговском ефендији, 1692 једном аги из Стоца, 1693 неком Мостарцу, 1702 Касум-бегу требињском и неком муселиму). Турци су пред Котором 1664 запленили три млетачке лађе са кафом (1665 чашњавао је босански паша Дубровчанина Јажету Палмотића кафом!). За време рата после 1683 довозила се кафа из Драча на наше јужно приморје. Француски трговци су 1693 чак хтели да директно из Александрије допремају кафу на Неретву.

Кафа је од краја 17 века постала у Турској веома популаран и цењен дар. Турци су је тражили од фратара, владика и калуђера, и узалуд су манастири и самостани вадили бурунџије и фермане да их пролазећи Турци не смеју дирати и храну тражити: обесни Турци су коначили и кафу тражили. Црква је опада морала да држи кафе за кадије, паше и баше.

У Босни су кафане крајем 17 века биле веома омиљена са-стајалишта Турака. Прича се да су хајдуци једном крај Олова попалили 17 турских кафана код чаршије Варошиште и тиме растерали насеље. Угледнији људи су имали скупочено сребрно посуђе за кафу, по инвентарима често знатне тежине.

У 18 веку је кафа на Балкану још више раширена, сад не само међу муслиманима. Коначно је завладала и у областима које нису биле под Турцима и све се више употребљавала код угледнијих немуслимана. Кафа је стално служила као пиће којим се дочекују угледни страни гости. Неколико примера: дубровачке посланике частили су кафом у Цариграду 1706 хеџаја великог везира, сам султан, кизлар-ага. Аустријском посланику изнели су Турци 1719 код Ражња слаткога и кафе, а сераскер у Нишцу изнесе слаткога, кафе, прожђа, бадема, наранџи и маслина. У требињском граду Бањвиру пио је 1719 Дубровчанин Соркочевећ код босанског паше кафе и шербета. На броду под Београдом 1740 пили су кафу аустријски и турски претставник. И француски посланик је 1768 у Београду почашћен кафом.

Кафа је служила као веома омиљен дар за Турке. Митрополит београдски Мојсије Петровић имао је пуне тефтере са белешкама коме је све кафу поклањао. Он је 1713 за две бурунџије дао „неколико лимуна, 2 оке кафе и оку свешта воштани, кафеџији и шербечији 180 аспри, паки кафеџији пол гроша, јазиџији 1 грош, глава шећера, 80 аспри, 1 ока кафе музур-аги. И смедеревском алајбегу 2 оке кафе, и јанџичар-аги и миралему ока кафе и 3 главе шећера. За кафу музур-аги грош и по, хазнадару хеџајину 3 гроша, за кафу смедеревском алајбегу и миралему 5 гроша и по. За кафу 38 гроша, за кафу 42 гроша и 20 аспри (1711). Узесмо 1714 од Јаџаћа 50 гроша и 6 ока кафе и по, платисмо 50 гроша. Платисмо 1720 Муртезану 8 ока кафе што је егзарха отнео, то чини 12 гроша и пол оке кафе тучене, што је Хаџи-Гена аливерисао. 1715 дар Черкез Мехмед паши и његовој свити у Београду: хеџаји каџиџилар хеџаји 10 кафи, то чини 20 гроша, а кафеџији грош; музур-аги 3 оке кафе, то чини 5 гроша и 30 аспри, хеџаји кафеџија, шећерџији грош; чаушлар-хеџаји 5 оке кафе јесте 9 гроша, а 6 ока јесте 10 гроша и 96 аспри“. Исти митрополит чашћавао је и немачке генерале кафом, као и Турке: „Бенералу 1718 6 ока кафе, инспектору 2 оке кафе, плацмајору 2 оке кафе, све то 13 марјаша“. У Панчеву је 1721 дао команданту „пол ока кафе, главу шећера, оку бадему, 12 лимуна“.

Слично је нишки митрополит даривао Турке кафом. У тефтерима његовим из овога доба налази се велики број Турака који од њега примају кафу, а касније је он, избегао у Темнишвар, давао немачким управљачима кафе у „дишкреџију“. И у списковима дреничког Девича из 1776 налазе се издаци — како су Турци чашћавани кафом и дуваном. Неки трговац Лазар дао је 1752 подгоричком муселиму Кајмак-паши 12 ока кафе и спасао се затвора. Хеџаја и хазнадар босанског везира захтевали су 1743 од Дубровчана кафе на дар. Православни Сарајлије чистили су 1719 пашу и аге са 4 оке кафе (по 640 аспри).

Јеротеј Рачанин је 1704 у Египту видео како се пије кафа и пуши дуван, исто као и Силвестар Поповић у Јафи 1745. То за њих више није била новост, иако су у ово доба живели ван Турске. Кафа је прешла северне турске границе. Аустриске власти већ су угледније Турке чашћавале кафом из сопствених залиха. Јуна 1719 генерал Одвајер служио је једном нишком аги кафе и слаткога. И сами су радо узимали кафу на поклон, као и Турци. Под француским утицајем они су лакше прихватили турску пиће које им је било надомак. У Бечу се кафа пила од краја 17 века. Хрватски историчар Вигезовић оставио је међу својим стварима тамо 1713 и нешто мало кафе. У аустриској Србији 1718—39 било је доста кафана па су власти убирале и нарочиту таксу на ове локале. Долазећи у додир са Турцима, а и у вези са новом аустриском модом, српска црква је под Аустријом држала кафу

за своје главаре. За килограм кафе морало се дати преко 10 надница (занатлија 4 наднице за простију врсту), па је кафа остала скупо пиће. Ипак је у немачком Београду око 1730 било 8 кафеџија (један Јерменин, Зега Цинцарин из Турске и други). Кафу су тада држали у својим дућанима и српски и уопште хришћански трговци. Спомињу се ваљевски трговац Хаџи-Гена 1720, Јанаћ у Београду 1714, Челеби Стојан у Нишу 1730. И кафеџија је било наших људи: Јован кафеџија у Нишу, Стојан Јанковић кафеџија који је 1739 избегао из Србије у околину Вршца (овај је задржао турско поданство). У једном мишељу (штампаном у Москви 1711) записано је да је он маја 1732 припадао Владиславу Кафечићу (у Костајници). Зна се да је 1763 Јован Кавецџија, капетан, добио угарско-хрватско племство. Угледни људи су дакле и у Аустрији од краја 17 века пили кафу, па је морало бити Срба—кафеџија не само у Турској него и у Угарској. У тестаменту ваљевског епископа Доситеја Николића помињу се 1736 „воденице од кафе и две кесе од кафе“ (чини ми се да је Доситеј једном био у Дубровнику). Нишки митрополит је имао ибрике и друго посуђе за кафу 1734 године; он је кафом обдарио и неимара који је зидао нову цркву у Прокупљу. Једна боја се код нас у ово доба називала „кафена“.³⁵ На темилшварском вапшару набавио је Георгије Поповић 1742 турске кафе 8 ока и чашћавао немачке генерале. И Будимци су Немце митили кафом. У Новом Саду је 1748 и прописано колико ће кантарџија узимати за мерење од турске и од холандске кафе. Свуда се у отменим круговима пила кафа па је у Кулинову 1753 Атанасије Рашковић, бивши кнез старовлашки, могао да попије и отровану кафу — у Аустрији, исто као Стеван Јовановић у Зворнику, у Турској (1799). Загрепчани су око 1750 имали у кујнама „котличке за кафу“ која је тада била још „врло фино пиће“. Земун је 1750 имао 3, а 1780 већ 5 кафана. Болесни Јован Рајић се 1783 жалио што није могао добити ни скромне понуде — кафе (у Ковиљу).³⁶ Кафу су допремали нарочито много јерменски трговци; при појединим плачкама често се наводи отета кафа; исто тако су је доносили и Цинцари и српски трговци. Славонија је кафу добијала караванима из Турске (у Осјеку је крајем 18 века једна либра стајала 3 форинте и 33 новца). Цинцари су је обично држали у својим трговинама (1778 држао је Ставра Дијамандић у Новом Саду још мало кафе по 2,50 форинти за оку). Више је савременика забележило да се у другој половини 18 века преко Београда допремала кафа за Јужну Угарску.

³⁵ „Каференги“ чоха у Београду, јако у моди око 1730, а у Дубровнику у то доба „колор ди кафе“.

³⁶ Овде су му калуђери у децембру 1778 ставили црнога лука у кафу. Ђ. Мушички, Летопис МС 120, 238.

У Србији којом су у 18 веку владали Турци, кафана је било у сваком месту. Оне су се спојиле са хановима: ова некадашња преноћишта постала су кафане са коначиштем. Један Француз је 1768 на пропутавању ноћио у прљазим кафанама у Коларима и у Ражњу. Аустриски официр Росић забележио је 1783 да у Србији свуда постоје кафане које служе за преноћиште. „Кафа се ту пије цели дан, и то без шећера“. Други официр је забележио и број кафана 1783: Ниш — 9, Ужице — 7, Јагодина — 6, Кладово, Смед. Паланка, Крушевац и Смедерево — 5, Лозница, Ђуприја, Колари, Ваљево — 4, Карановац, Гроцка — 3, по две у Алексинцу, Параћину, Багрдану, Баточини, Трстенику, а по једна у Лешници, Палежу, Пожеги, Убу. Међу момцима било је и кафеџија — Срба (војвода Вуле Илић био је момак једног кафеџије у Коларима, а неки Србин — кафеџија избегао је из Београда 1791 и населио се у Тителу). Кафа је у северну Србију стизала са југа караванима. Нешто је долазило и са Јадрана: Милован бакалбаша београдски примио је крајем 18 века 229 скарска кафе од неког Босанца, који је робу лиферовао и за Ужице, Студеницу и Скопље. Па опет је кафа у Србији остала типично турско пиће. Архимандрит Стеван Јовановић је 1790 писао против пресељавања народа у Аустрију: „Боље би нам било у нашој земљи бистру воду пити неже ли овамо кафу с млеком и шећером варити“ — узимајући кафу као велики луксуз.³⁷ Зато је 1793 и записао један калуђер: „Ту смо ватру наложили, и кадиџа и муселим, по адету турском пише каву; ми општенародски частисмо се и написмо се мало, по обичају српском“. Ако су кнезови србијански под Хаџи-Мустафом били нарочито лепо дочекивани и као драги гости служени турском кафом, исти Стеван Јовановић умро је одмах пошто је код зворничког паше кафу попио. У турском Београду звала се цела једна улица „кафанска“.

У Босну је кафа стизала караванима преко Новог Пазара, али и доста бродовима преко Сплита (и Дубровника, али мало). Из Александрије су трговци стизали на Јадран и кафу слали за Босну. Босанско-херцеговачки трговци сами су одлазили за Египат, а египатски трговци стизали су у Босну. Из Александрије је, на пример, 1740 испловио марсељски капетан Жан Мартен са пиринчем и кафом за требињске трговце. И Жанжозеф Бриње је 1742 на броду имао товар кафе за босанске трговце. Марсељац Блез повео је 1749 на своје броду, поред товара кафе, и групу босанских трговаца. Цавтаћанин Јаков Казилар имао је 1750 на своје броду кафе за Босанце. Од тога су дубровачке вла-

³⁷ Ст. Новаковић, Прилог српској историји око 1790, „Гласник СУД“, 20, 60.

сти наплаћивале 2% ђурмука.³⁸ Босански трговац Хаџи-Ибрахим Медо укрцао је себи товар кафе из Александрије, 1746. Група Мостараца zaloжила је 1747 у Дубровнику своју египатску робу, међу којом је било и нешто кафе. Кафа је међутим само пролазила кроз Дубровник на путу за Босну и Херцеговину. Једном је влада послала Сулејман-паши требињском 50 ока кафе, али је иначе говорила да кафе ретко кад има у граду.³⁹ Требињски трговци су често и лично ишли за Египат да допреме кафу. Зато су веома ретко херцеговачке власти тражиле кафу од Дубровчана.⁴⁰ Кафане су у ово доба у Босни и Херцеговини постале са-стајалишта у свакоме месту. Сарајевске кафане играле су важну улогу у разним нередима, јер су се ту нарочито окупљали „смутљивци“. Везир је 1747 хушкао свет против ајана који су преузимали власт; страже су онда удариле на кафану једног одметника; али када су се ајани учврстили, доводили су огромне чете стражара у своје кафане — на кафу која се морала платити њима. Кафеџија је било угледних људи (1779 кахвеџибаша Ахметаш), али је било и разбојника (1771 неки Мустафа-баша Таракчић), пијаница и просјака. Поред договора и састанака, било је тамо и туча (велика туча у Сарајеву 1770), причања о новостима и догађајима (1783 о великој кути, 1786 о покрету Бушатлије), присилног мобилисања (1786). Хришћани су говорили да 90-годишњег старца, слепог Шкембу, другови у кафану доводе само да би младе баше „злу учид“ (њега су власти погубиле 1772). У пожару 1788 изгорело је у Сарајеву много кафана које су држали јанџари.⁴¹ За Сарајево је важио нарочити монопол за продају кафе (тахлис). Понекад је кафа и овде служила за

³⁸ Акта 186 Б 1, 133.

³⁹ Неколико података о кафи у Дубровнику у ово доба. Више је људи, долазећи у град, доносило собом нешто кафе за употребу: Хаџи-Хасан из Бара 1729 — 2 оке, Лука Илић из Рушчука 1730, Стјепан Крезо из Новог Пазара 1730, Мартин Пргуревић Сарајлија 1731 — 48 ока, Мујо Мехић Мостарац 1723 — 3 оке. Дубровчани су нешто веће количине допремали морем: Матија Бошковић из Цариграда 1723, Драгојло Радић из Цариграда 1739, од Солуна неки 1750; са Малте је неко 1750 донео бибера и кафе, а 1752 Дамјан калафат оданде 7 врећа, а други из Скадра 1751 5 врећа. У једном инвентару наводе се „две либре кафе“ 1731 а 1733 и „либричићи мали и други од кафе“. Једном шроповеднику дато је 1737 кафе на дар. *Detta* 44,7'. Други подаци: Ист. записи 1953, књ. 2,463-5. Влада је 29 маја 1745 писала: „Нама је мучно, јер се на овој страни не находи ни мало, јер одавно није дошло од никле, а није ствар која се овди продава обичајно, и да се хоће додати, треба да се мучи тамо у Сарајеву!“ иначе, кафене боје биле су мараме, хаљине, велови, димије, панталоне, одела.

⁴⁰ Једном је нешто кафе послано требињском паши. Вл. Скорић, Требиње у 18 вијеку, „Гл. зем. музеја“, 1933, 67. Она је 1750 г. стајала 46—68 динара — пара.

⁴¹ С. Кемура, „Гл. зем. музеја“, 1911, 298 и Р. Мудеризовић, ГЗМ 1918,

мито. Забележено је да су кршевске кафане највише посећивали баше. Свакоме се госту са стране она служила. Неки путници из Далмације чашћавани су на сваком конаку до Травника кафом 1776, а једном су видели велику и раскошну свиту једног коњаника: био је то пашин лични кафеџија! Хаџи-Мехмед Кукавица је 1758 лепо дочекао делегацију фратара, огрнуо их биџишима, и послао ђехаји на кафу („пили смо баш пред пашом, ал мучно пити и озноји се човик“). У вези са кафом развио се у Босни цели занат прављења кафеног посуђа. Трговци су га доносили и у Дубровник, а извозили су га на разне стране Турске. Тефтери и рачуни овога доба често бележе кафу, филцане и ибрике. Неки фојнички спискови из око 1760 наводе разне цене кафе: једна ока је стајала 420, 720, 540, 400 аспри, већ према квалитету (једна косачка надница износила је 50 аспри).

Интересантно је шта се у једној пропагандистичкој песми из Хрватске од 1788 наводи о Босни коју треба освојити: „Зрак је добар, добре воде, дост шербета, доста каве, ваља дакле све му взети тер орасаге сте отети“.

У доба Шћепана Малог пила се кафа у Цетињском манастиру, што се види из многих докумената.

Манастир Стањевићи имао је међу својим стварима кафе и посуђа за кафу. Млечани су 1769 опљачкали доста филцана.⁴²

IV

У ово доба се показују извесне нове тенденције у херцеговачкој трговини.

Трговци и кириџије одлазе на доњи Дунав и делимично у остале крајеве Румелије те оданде доносе робу и шаљу је на море (било за свој рачун, било као ортаџи Дубровчана и других). Почиње и извесна веза са аустријским земљама као и одлазак неких трговаца у аустријске земље на стално. Прекоморске везе (Италија, Египат) и продирање у Далмацију добијају одређеније облике.

⁴² „Записи“, књ. 19, 295 („фичанах и карафинах од кафе 24“); „Братство“, 18. 176 (20 кафених чашица). Да су врхови црногорски у погледу овога напитка стајали на општем нивоу, види се и по томе што је гувернадур Јован Радоњић 1782 послао на дар которском провидуру нешто „чоколаде“ коју је вероватно донео из Беча. Какао се јако проширио крајем 17 века. Дубровчани су у Једрену 1706 чистили капици-башу какаоом, исто као и њих баило млечачки. Они су 1707 какаоа послали и неком босанском капиџибаши. Аустријски посланик служио је 1719 у Нишпу турскога сераскера чоколадом. Босанском паши су госпари 1731 послали кутију чоколаде, а у дубровачким инвентарима налазе се ибрици и шоље за какао, исто као и у Београду тога доба (филцани за чоколад). У загребачким инвентарима из око 1750 постоје „тацне за чоколаду“. Дубровчани су волели и боју „чоколада“. У Далмацији је какао био веома омиљено господско пиће, нарочито код Млечана. Генерал Бубић је 1793 послао Петру I кафе и чоколаде на дар. У Војводини се међутим тада још мало пила.

Већ у другој половини 17 века осетило се аустриско економско продирање на Балкан и јача веза домаћих трговаца са севером (Герлах је додуше већ крајем 16 века у пограничним турским градовима код Будима видео бечке трговце). Бечка Оријентална компанија почела је тада да отвара пословнице у Будиму, Београду и Цариграду и да уз Мораву шаље своју робу. Њена станица је постојала у Београду 1668,⁴³ а идуће године је и један енглески путник видео њен рад. Дубровачки трговци су имали муке због аустриске конкуренције. Али су и домаћи трговци радили са Бечом, и то још пре доласка Немаца. Србијански Јермени су око 1650 ишли уз Дунав по робу. У Коморан су стизали балкански трговци; тамо је 1663 боравио неки „Никола Арнаути“ а 1670 неки његов земљак Ђира. Неки Хаџи-Лека је те године ишао из Турске у Беч.⁴⁴ Коморан, аустриско гранично место према Турској, постало је седиште угарских Срба који су радили са Турском и Срба из Турске, који су ишли за Аустрију. Узалуд су локалне власти 1632 хтеле иселити ове трговце: централне власти су се залагале за њих. У случајевима незгода интервенисале су и турске власти за своје поданике у Бечу: 1641 посланик Мехмед-ага, 1674 будимски везир. У Бечу је било пуно Срба са разних страна („у великом броју су овде некатолички Срби“). Маја 1651 молио је турски посланик Хасан-паша за пасоше да неки српски трговци без царине могу допремити 500 цакова вуне, а у новембру 1651 одобрено је неком српском трговцу да из Београда допреми 200 цакова вуне. И са Косова је стизала вуна у Аустрију и Моравску. Трговци из Турске су се нарочито повезивали са српским трговцима из аустриског пограничног града Коморана, где се у тефтерима стално бележи, од средине 17 века нарочито, како су трговци ишли „доле у Турску“. Већ око године 1600 одржавали су дубровачки трговци из Ердеља трговачке везе са Бечом, а од око 1630 Аустрија уопште игра већу улогу у политици Дубровника. Један дубровачки трговац прешао је у аустриску службу где се убрзо истакао као зналац турских ствари и писац неколико дела о Турцима. Један други Дубровчанин је пред Турцима парадирало са неким бечким сликаром који се потурчио. Ускоро су се, међутим, односи променили. Иако је 1656 дубровачки трговац Илија Лучић из турског Будима слао шпијунске извештаје за Беч, у нашем Подунављу остали Дубровчани нису били тако расположени према

⁴³ Мирослав Вашино, Мисионарска извјешћа 17 и 18 в., „Врела и приноси“, 2,56, и М. Вашино, „Исусовци у Београду у 17 и 18“, „Врела и приноси“, 4, 20.

⁴⁴ У једном дубровачком писму из 1677 узима се назив „хаџија“ као ознака угледног трговца. Ј. Радонић, „Дубровачка акта и повеље“, III-2, Београд 1939, 888. Овај је назив нарочито био познат међу трговцима у угарским градовима.

Аустријанцима који су надлазили и конкурисали. Велике количине аустријске робе стизале су низ Дунав (један део је Црним Морем продужавао за Цариград). Аустријски ухода у Будиму био је и 1665 неки Дубровчанин. Када се он повукао, остао је за собом Марка Радивовића, опет Дубровчанин. Уз њега су аустријске власти држале некога Лебла, јеврејског трговца, који је стално ишао за Беч, па чак набављао робу и за турске паше. Београдски трговац Хаџи-Комнен Јорговић је 1668 исто радио поверљиве послове за Беч. Он је из Србије извозио чоју и свилу. Тако су домаћи трговци из Турске слободно одлазили преко границе у Аустрију (велика привилегија 1667), а аустријски трговци стизали су у Турску.

Крајем 17 века, у великом рату, постојали су одлични услови за процват ове трговине са аустријске стране. Уз војску су наступали и бечки трговци. Априла 1689 љубљански трговац Балтазар Блазник допреми брод пун робе и распрода га у Београду. Босанци су у овом рату дошли у ближи додир са Аустријанцима; многи су се борили у ћесаревој војсци, неки су добежавали, други су силом пресељавани после похаре Сарајева.⁴⁶ На Уни и Сави су босански муслимани у 17 веку често долазили и у трговачке везе са аустријским земљама, упркос жестоцим борбама на Крајини. Турски сужњи су се откупљивали за разну робу и често су Хрватима давали абу, свакакав текстил, со, занатлиске производе (1686 један откуп је износио 600 груменова соли).

Почетком 18 века ове су се везе наставиле. Сарајлије су долазили у Београд и неке турске прекосавске области и лакше се трговачки повезивали са суседном државом. Мајстор Вук Сарајевац саградио је 1699 чесму у манастиру Врднику, а Мустафа Сарајлија се 1710 „лечио“ код цара Уроша у Фрушкој Гори. Дамјан Арнаутовић Сарајлија боравио је 1713 у београдској Раковици, оженио се у Срему, куповао банатски бакар и ишао у угарски јанок; у београдском ћурчиском, терзиском и дунђерском рифету било је 1711 пуно Сарајлија. Један панчевачки муслимански трговац ишао је 1707 са робом у Хрватску, а за њим су пошли друга два трговца из Београда. На Крајини се у ово доба радо трговало. Из Запреба су 1708 чак тајно Турцима слали оружје, умотано у текстил, а капетан Острвице успешно се залагао да се уклоне све сметње пограничној трговини. Из аустријског Будима се народ 1702 слободно селио у турски Београд; 1707 су два Турчина у Будиму продавала абе и саргије, а неки Будимац је 1708 у Београду ухапшен због дугова. И 1709 су слободно ишли уз и низ Дунав, преко границе, трговци грчки и јерменски. Турски трговци са абом стизали су у Србију коју су Аустријанци

⁴⁶ За неког Илију Бошњака, избеглицу у Јужној Угарској, забележено је 1698 да је по вери „паганин“. По једном мишљењу (Д. Поповић), ово би можда могло значити и „богумил“.

окупирали (1718—39), а турски поданици — Грци и Цинцари — грабили су чак и унутрашњу трговину у Србији. Ђорђе и Тодор Павловићи „из турске земље трговци“ допремили су 1726 у Будим већу количину робе. Ставра Грк продао је 1722 у Бечу 1360 кг кафе и друге левантиске робе; неки Солунац Грк продавао је 1725 неком Будимцу абе, грчки трговци из Цариграда допремали су 1730 памук за Пешту, а други су довозили кордован. Цинцари из Турске стизали су у Србију и Угарску. Трговци из аустриске Србије (где су богате занатлије већ држали по 12 и више по-моћника) одлазили су у Турску, а у Бечу су изазивали чуђење својом источноачком ношњом. Трговина је била слободна: 1667, 1688 и 1690 већ издавале су бечке власти дозволе српским, јерменским и грчким трговцима да одлазе у Турску и да допремају робу коју ће у аустријским земљама слободно продавати (само нису смели односити Турцима оружја ни предавати им војне тајне). У Србији се дуго причало о некаквом трговцу Јовану Бакићу који је одржавао везе са капетаном Млатишумом, ишао нишком паши и најзад преко Остружнице бежао са благом у Срем. Из турског Зворника су око 1730 и касније трговци Сали Мали, Сали Велики, Авди-баша и Хаџи-Хусеин одлазили на вашаре у Арад и Темишвар и три пута годишње обилазили банатска села да накупе воска. И Херцеговци су ојачали у овој трговини. С правом је дубровачка влада о њима писала 1700: „Од угљара и кириџија они су током рата постали кнезови, сердари и харамбаше, не носе више бјелаче него скрлетне доламе са сребрним токама, перјанице на глави и златне колајне на прсима“ (требињски паша се тешио 1726: „Ви знате, ја нашу рају бијем и давим и аспри узимљем те се не смједу бити јере сам им ја свезао руке“). Херцеговци су почели водити јачу трговину у областима на Дунаву и са аустријским земљама.“ Лука Кузмановић је 1735 ишао у Београд да би на море извезао коже, а 1737—8 сарађивао је у устанничком покрету против Турака, у вези са ћесаром.

“У Херцеговину су стизали и људи из аустријскога Сења. „С Ријеке сењанске која је на крајини немачкој дошоше мало дана на сада овди четир човјека и помакнуше глас како из далеке иду земље, и да су Москoви. Ово име чини нам отворит на њих очи, спомињавајући се од смеће што су у неко доба још прије међу власима овди наокој биле, и зато метнусмо голема настојања за обазнат ко су речени људи и куда иду. Са помњом извадисмо да су чељад од припросте и рђаве руке и да иду по вилајету продавајући либра и иконе које ношаху. Тако нам би за сигурно приказано, ну сасвијем да их не нађосмо ту никаквој сумњи од једне друге ствари, не хтијесмо по свем тому да стоје овди него их чинисмо врут на траг и метнут на Ријеку немачку, од ове крајине веома далеко“. Писма сената босанском везиру и требињском миримирану од 12 и 14 јануара 1736. У Херцеговину је већ у ово доба стизала аустријска роба (челик, турпиге, плех, окна, итд.).

Дубровчане који су живели у границама Турскога Царства освајања која су завршена пожаревачким миром јако су погодила. Они су почетком 18 века били обновили колоније у Београду, Сарајеву и Новом Пазару и правили су, нарочито око 1710, велике планове како да обнове „све колоније у Турској“. Велики део Србије и Јужне Угарске морали су сада напустити. Они су од 1719 окренули други лист: почели су доказивати бечким властима да су живели скоро само од трговине у Турској, а сада су им затворени Београд и Банат. Као у доба бечког рата, уверавали су да је за аустријске трговце најприроднија и најзгоднија дубровачка лука. Дубровачки посланик је преговарао са агентом Оријенталне компаније и нудио велике царинске олакшице Аустријанцима. Влада је ипак схватала да је изгубљена дубровачка трговина са Београдом и да ћесаревци неће лако ићи на дубровачку луку. Чак су се у Новом Пазару појавили аустријски трговци и високим ценама закупљивали сву вуну. Дубровчани су нудили да ћесаревци боље иду више ка Софији, а да Нови Пазар оставе Дубровчанима. Преговори су оживели 1722 године, кад се дискутовало о пројекту уговора са Оријенталном компанијом. До успеха није дошло, и из аустријске Србије су робу на дубровачку обалу слали само херцеговачки посредници и врло ретки аустријски трговци (долазило је из Београда ипак доста људи који су ишли да путују морем из луке).

Херцеговци су за рачун Дубровчана одлазили у аустријску Србију. Почели су одлазити и у Војводину. Нарочито су после 1718 стизали у ове крајеве (можда су међу првима Јово Вукановић и Сарајлија Андрија Новалић⁴⁷, овај је 1738 био у Новом Саду и одржавао пословне везе са Сарајлијом Хаци-Трипковићем, који се преселио у Дубровник). Јефто Миросављевић, богат трговац воском, постао је 1768 грађанин Новог Сада; он се у легатима сећао манастира Завале. Његов син је тамо чак постао племић. И он се радо сећао Житомислића, Завале, Требиња, Пиле, Косијерева, Љубомира.

С правом се дакле око 1730 говорило: „Ишли Турци у земљу каурску по трговину, а каури по турској земљи — слободно“.

И Херцеговац Стратимировић који је за време рата 1737 преговарао са Бечом ради дизања устанка против Турака имао је веза са Дубровником, а после је са рођацима прешао у Ау-

⁴⁷) Изгледа да после 1718 и цинцарски трговци почињу да се насељавају у Аустрији. Д. Поповић, „О Цинцарима“, Београд 1928 (прво издање), 19; Рад. Грујић, у своме приказу ове књиге, „Гласник скопског н. др.“ 5, 347 (о првој сеоби Москопољаца). Изнето је како су у Коморан изки од њих стизали већ средином 17 века. Један је почетком 17 века трговао у Београду и успео да ступи у дубровачку трговачку колонију.

стрију. (Био је пријатељ Новалића и Вукановића). Неки Херцеговци постају крупни трговци у Сарајеву. Лазо Вучетић Сарајлија, родом из Требиња, сетио се 1763 манастира Завале, исто као и Хаџи-Манојло Јучић 1768.

За време аустриске окупације северне Србије неколико је Херцеговаца одлазило ка Колубари и Морави и допремало робу на приморје. Неки су се насељавали тамо, а други су силазили у Дубровник и одајде радо ишли у области под ћесаром. То су били махом православни трговци. Али после пада Београда у турске руке појавили су се тамо и неки мостарски муслимани који су набављали робу, а ступали су и у везу са областима преко Саве. И београдски турски трговци ступали су у контакт са приморјем. Један Ваљевац допремио је 1760—63 око 29 тона воска у Дубровник.

У исто време групе Херцеговаца одлазе да раде у области доњег Дунава, нарочито ка Видину. Један дубровачки акт из 1748 наводи да „Дубровчани и Требињани“ допремају робу са Дунава и из Румелије. Осим Требињаца ишли су на Дунав и Мостарци, Фочани и други трговци из херцеговачких градова (Сарајлије су тамо куповали и стоку). Неки су се херцеговачки муслимани чак и за стално настањивали у Видину, али су и даље слали робу на море.

Ове две појаве, пословање са ћесаревским земљама и рад на Дунаву, претстављају део истога процеса — уздизања домаћих трговаца и развијања њихових чаршија (што је повезано са коначним потискивањем Дубровчана из балканске трговине).

У исто време све је јача босанско-херцеговачка трговина са далматинским приморјем. Везе са Дубровником, насељавање у обалском подручју и борба за нове луке показују снагу ове трговине.⁴⁸ Православни трговци из Херцеговине одлазили су у низ далматинских градова и за Трст. У исто време су муслимански трговци из Требиња, Мостара и неких других градова одржавали директне трговачке везе са Египтом (неки и са Албанијом) и лично допремали александриску робу.

⁴⁸ Босна води живу трговину са Далмацијом. У Задар и друге градове стизали су целепи стоке, а трговци су односили у унутрашњост мануфактурну робу. У Венецији је 1789 умро тамо трговац стоком Сочић, а неки Сочо-ага умре тамо 1794. Католички трговци су већ у 17 веку долазили на стално у приморје. Дело фра Ластрића из 1776 продавао је у Сплиту Босанац Матија Мандић, кожухар. Настале су и народне игре — дечја игра „трговци-целебције“ („Гласник зем. музеја“, 1894, 197) а певале су се песме: „А ја сам јунак с мора трговац, а ја тргујем свилом и златом“ (ГЗМ 1909, 583). Сарајлије су ишли за Солун, Скопље, Пирот, Серез итд. па је чак у Врању постојала пословица „дечански калуђери и босански трговци“.

Тако дакле херцеговачка трговина са Дубровником у првој половини 18 века знатно доприноси уздизању херцеговачких трговаца, ствара им одличне могућности да они хватају везе до Аустрије и Дунава“ с једне стране и ка Далмацији и Трсту с друге стране, при чему ипак знатно доприносе промету дубровачке луке која и њих уздиже, све док она не постане само један од главних центара босанско-херцеговачке трговине, супротно од ранијег доба када је ова трговина била само привесак дубровачке луке.

Вук Винавер

“ Босански варошани су одржавали живе везе и са северном Србијом крајем 18 века. Хаџи-Рувим и Прота Матија боравили су у Сарајеву. Када је Алекса Ненадовић 1795 обнављао једну цркву, дозвоао је мајсторе Сарајлије. Глигорије и Јован Недић крили су се око 1801 у Сарајеву (прославили су се на Чокешини 1804). Трговац Радивојевић, који је 1788 био у Дубровнику, боравио је пословно и у Ваљеву. Од трговаца Димитровића и Вуковића куповали су у последњим годинама 18 века каљај, пиринач и кафу људи у Новом Пазару, Ужицу, Београду и из Колубаре (поред тога још смокве и сапун). Београдски бакалбаша Милован био је у везама са једним босанским трговцем. У Студеницу је 1783 стигла група Београђана, а 1782 је тамо био Хаџи-Рувим; стизали су и поклоњивани. Нарочито су Сарајлије Петар и његов син Јован Селаковић после 1804 одржавали везе са Србијом; били су угледни трговци у Београду (држали су и књиге), а избегли су 1813 (неки од њих су 1826 били у Кишењеву). Изгледа да је Зека буљубаша, пореклом из Херцеговине, долазио у Дубровник, а касније пребегао у Србију. Босанац Јово Димитровић је по налогу Карађорђа одржавао везе са Дубровачким сенатом 1805. У Земуну се помиње више Сарајлија који су се настањивали у граду (Никола Лазаревић 1775 и више других). Степан Хаџи-Трипковић био је новембра 1787 на пештанском вашару (Јово Хаџи-Трипковић ишao је 1804-5 за Серез). Милош Обреновић је пре 1804 ишао са воловима у правцу Задра, а и Карађорђе је имао пословних веза са херцеговачким трговцима стоком.